

ӘОЖ 341.24; 341.3
ХҒТАР 10.87.68

Т.А. Токтыбеков¹, С.Р. Буранбаева²

¹Тұран Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАРУЛЫ ҚАҚТЫҒЫСТАРҒА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ МӨРТЕБЕСІ

Аннотация. Қазіргі таңда әлемде жергілікті және кең ауқымды әскери қақтығыстар өршіп тұрған жағдайда соғыс қылмыстары үшін кім жауапқа тартылуы мүмкін деген мәселе өзектілігін жойған жоқ. Соғыс ешқашан ақталмайды, себебі ол үнемі қатыгездікпен және зорлық-зомбылықпен қатар жүреді. Дегенмен, қарулы қақтығыстар жағдайында тараптар халықаралық құқық нормаларын сақтауға міндетті, бұл жазықсыз құрбандар мен бүлінудің алдын алуға бағыттайды. Халықаралық гуманитарлық құқық соғыс әрекеттеріне қатысушыларды – комбатанттар мен бейбіт тұрғындар ретінде нақты ажыратады. Мұндай жіктеу кімнің тікелей соғысушы екенін, ал кімнің қорғалуы қажет екенін анықтау үшін қажет. Осыған байланысты мақалада қарулы қақтығыстарға тікелей қатысушылар мен бейбіт тұрғындардың құқықтық мәртебесін айқындайтын халықаралық актілерге талдау жасалды. Зерттеу аясында 1949 жылғы Женева конвенциялары мен оларға 1977 жылы қабылданған Қосымша Хаттамалар жан-жақты қарастырылды. Әсіресе, халықаралық қарулы қақтығыстардың құрбандарын қорғау үшін қабылданған Женева конвенцияларының негізгі ережелерін одан әрі дамытқан I Қосымша Хаттама ерекше назарға алынды. Бұл құжаттарда комбатанттар мен бейбіт тұрғындардың құқықтық жағдайы реттеліп, әскери қақтығыстар жағдайындағы медициналық қызметкерлер мен дін өкілдерінің мәртебесі бөлек көрсетілген. Сонымен қатар, ұсынылып отырған зерттеуде халықаралық және халықаралық емес қарулы қақтығыстардың ерекшеліктері де талданды.

Түйінді сөздер: комбатант; бейбіт тұрғын; қарулы қақтығыс; халықаралық гуманитарлық құқық; БҰҰ; соғыс; Женева конвенциялары; Қосымша хаттамалар.

Т.А. Токтыбеков¹, С.Р. Буранбаева²

¹Университет Туран, г. Алматы, Республика Казахстан

²Казахский национальный аграрный исследовательский университет,
г. Алматы, Республика Казахстан

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И СТАТУС УЧАСТНИКОВ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Аннотация. В современном мире, где локальные и масштабные вооруженные столкновения продолжают охватывать разные регионы, тема привлечения к ответственности за военные преступления остается крайне насущной. Войне нельзя найти оправдания, поскольку она неизбежно сопровождается жестокостью и насилием. Тем не менее, даже в ходе боевых действий противоборствующие стороны обязаны соблюдать нормы международного права, чтобы предотвратить излишние жертвы и разрушения. Международное гуманитарное право четко разграничивает две категории участников конфликта – комбатантов и гражданских лиц. Такое различие необходимо для понимания того, кто непосредственно участвует в сражениях, а кто нуждается в особой защите. В этой статье особое внимание уделяется анализу документов, определяющих статус как прямых участников вооруженных конфликтов, так и мирных жителей. Для глубокого исследования проблемы были рассмотрены Женевские конвенции 1949 года и Дополнительные Протоколы к ним 1977 года. Особый акцент сделан на Дополнительном Протоколе I, развивающем ключевые положения Женевских конвенций о защите жертв международных вооруженных конфликтов. Эти документы регулируют права комбатантов и гражданских лиц, а также большое внимание уделяют статусу медицинского персонала и духовенства в условиях войны. Кроме того, в работе анализируются как международные, так и немеждународные вооруженные конфликты.

Ключевые слова: комбатант; гражданское лицо; вооруженный конфликт; международное гуманитарное

право; ООН; война; Женевские конвенции; Дополнительные протоколы.

T.A. Toktobekov¹, S.R. Buranbayeva²

¹*Turan University, Almaty, the Republic of Kazakhstan*

²*Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, the Republic of Kazakhstan*

INTERNATIONAL LAW AND THE STATUS OF PARTICIPANTS IN ARMED CONFLICTS

Abstract. In the contemporary world, where both local and large-scale armed conflicts continue to affect various regions, the question of accountability for war crimes remains highly pressing. War can never be justified, as it is inherently accompanied by brutality and violence. Nevertheless, even during hostilities, parties to a conflict are obligated to adhere to the norms of international law to minimize unnecessary casualties and destruction. International humanitarian law distinctly categorizes conflict participants into two groups: combatants and civilians. This distinction is essential for determining who is directly engaged in hostilities and who requires special protection. This article places particular emphasis on the analysis of legal instruments that define the status of both direct participants in armed conflicts and civilians. For a thorough examination of the issue, the study refers to the 1949 Geneva Conventions and their 1977 Additional Protocols. Special attention is given to Additional Protocol I, which elaborates on the principal provisions of the Geneva Conventions concerning the protection of victims of international armed conflicts. These instruments regulate the rights of combatants and civilians while also addressing the status of medical personnel and clergy during armed conflicts. Furthermore, the study considers both international and non-international armed conflicts.

Keywords: combatant; civilian; armed conflict; international humanitarian law; the United Nations; war; Geneva conventions; Additional protocols.

DOI: 10.52425/25187252_2025_38_274

Кіріспе. Өркениет пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін соғыстар адамзатқа үлкен зияндар мен қайғы-қасіреттер әкелуде. Әскери қақтығыстарға қатысты аймаққа тап болған барша адамдар соғыс әрекеттерімен байланысты ауыртпалықтар мен азаптарды бастан кешіруде. Кейде бүкіл ұрпақтар ұзаққа созылған зорлық-зомбылық пен қатыгездік жағдайында бейбақ күйде қалады, әсіресе, соғыс ұзақ жылдарға созылғанда. Әскери қақтығыстар кейде батырлық хикаялар мен фильмдерде романтизммен сипатталса да, соғыстың ауыртпалығын көтергендер әртүрлі фобиялар мен психикалық бұзылуларға ұшырап, ұзақ уақыт емдеуді талап етеді.

1930 жылдардағы зорлық-зомбылыққа қарсы сөйлеген сөздерінде Махатма Ганди «ешқандай соғыс ешқандай себептермен ақталуы мүмкін емес» деп кесіп айтқан [1]. Дәл осындай ойды ондаған жылдар өткен соң 1967 жылы «Мен неге Вьетнам соғысына қарсымын» деген баяндамасында кіші Мартин Лютер Кинг «соғыс ешқашан моральдық тұрғыдан ақталмайды» деп осы мәселе бойынша өз пікірін білдірген [2].

Осыған байланысты, халықаралық гуманитарлық құқық (ХГҚ) нормалары қарулы қақтығыстар кезінде адамзаттың азаптарын мүмкіндігінше жеңілдету мақсатында әзірленген.

Бүгінгі таңда, әлемнің жаһандануына байланысты әскери қақтығыстардың бұрын белгісіз жаңа зорлық-зомбылық түрлері пайда болды. Сондықтан оларды халықаралық реттеу қажеттілігі айқын көрінді. Заманауи соғыстың сипаты мен тәжірибесі технологиялар арқылы түбегейлі өзгергендіктен, бейбіт тұрғындарды қорғау мәселесін қамтамасыз ету барған сайын маңызды міндетке айналуға [3].

Қазіргі халықаралық құқықта «әскери қылмысы» термині адамдардың жаппай қырылуы жағдайында қолданылады, бұл халықаралық гуманитарлық құқықтың айтарлықтай бұзылуын білдіреді және жеке қылмыстық жауаптылықты талап етеді.

Осы зерттеудің мақсаты – қазіргі заманғы әскери қақтығыстарды халықаралық гуманитарлық құқық тұрғысынан талдау, соғыс заңдары мен қағидаларының қандай

жағдайларда сақталуы мүмкін екендігін анықтау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысын орындау үшін әскери қақтығыстарды жүргізу ережелері мен тәсілдерін реттейтін халықаралық құжаттар, атап айтқанда, 1949 жылғы Женева конвенциялары мен олардың Қосымша Хаттамалары негізге алынды. Тақырыпты тереңірек зерттеу мақсатында тарихи және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Халықаралық гуманитарлық құқықтың нормаларын зерттеу барысында нормативті талдау әдісі және бұрын жарияланған құжаттарды жаңалармен салыстыру тәсілі орын алды. Бұл құжаттардың арасындағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер, талқылау. Әскери қақтығыстар адамзатқа тигізетін ауыр зардаптары мен кейде болжауға келмейтініне қарамастан, олар өз заңдарына бағынады. Көбінесе, сол заңдылықтар XIX ғасырда әлемдік қарулы қақтығыстардың нәтижесінде қалыптасты. Ауыр тәжірибе әлем елдерін науқастарды, жарақат алғандарды, қарттарды, балаларды және жалпы халықты қорғау мақсатында алғашқы халықаралық конвенцияларды қабылдауға мәжбүр етті. Әлем мемлекеттерінің бейбіт тұрғындарын соғыс жағдайында қорғауды қамтамасыз ету мәселесінде бірігуі 1949 жылы төрт Женева конвенциясын қабылдауға алып келді¹.

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуының өзі аталған құжаттардың әлем мемлекеттері үшін соғыс жүргізудің жалпы қабылданған ережелері мен тәртіптеріне құрмет көрсетудің негізіне айналған кезең еді. Нәтижесінде, аталған ережелерді мойындаған мемлекеттер оларды орындауға міндетті қабылдады [4].

Сонымен қатар, «әскери қылмыстар» термині әлемдік қауымдастықта кеңінен таралды, оның мәні конвенцияларда белгіленген шарттардың бұзылуымен байланысты болды. Халықаралық соттың әскери қылмыстары бойынша бұрын орын алмаған тергеу тәжірибесі Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде құрылған Нюрнберг және

Токио әскери трибуналдарының атқарған жұмысынан басталды. Ондаған жылдар өткеннен кейін (1990 жылдары), бұл тәжірибе бұрынғы Югославия мен Руандадағы халықаралық трибуналдарда жалғасын тапты, олар Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) қолдауымен құрылды.

Қазіргі таңда, әсіресе, ұзаққа созылған соғыстар (Палестина, Украина) жағдайында, халықаралық реттеу жүйесі адамдар үшін аса маңызды бола түсуде, себебі олар тұрақты түрде зорлық-зомбылықтың құрбаны болып отыр². Бұл адамдар бүкіл әлемнің олардың әділетсіздікке, әртүрлі көріністеріндегі зорлық-зомбылыққа ұшырағанын мойындауын қалайды. Осы соғыстарға қатысатын сарбаздар үшін де маңызды, себебі олар әскери борышын дұрыс әрі әділетті атқарып жүргеніне сенімді болғысы келеді.

Халықаралық гуманитарлық құқықта «әскери қылмысы» термині негізінен құқық бұзушылықты білдіреді, алайда бұл құқық бұзушылықтың ауқымы, жойқын зардаптары мен адам шығындарының көптігімен ерекшеленеді, сондықтан оның нәтижесі ауырлана түседі. Әскери қылмыс – бұл әскери әрекеттерді: жоспарлап, ұйымдастыратын; әскерлерді жинап, қаруландыратын; әскери күштердің қозғалысын қамтамас ету үшін стратегия мен тактика дайындайтын; қылмыстық бұйрықтар беретін адамдардың жеке жауапкершілігін қамтиды. Әрбір қылмыс артында нақты адамдар тұрады, олар халықаралық деңгейде жауапқа тартылуы мүмкін.

Алайда барлық соғыс заңдарын бұзатын әрекеттер соғыс қылмысы ретінде қарастырылмайды. Сонымен қатар, бейбіт тұрғындардың соғыста қаза болуы әрдайым халықаралық құжаттар талаптарының бұзылуы деп танылмайды. Соғыс заңдарын қолдану және оларды сақтау механизмдері (халықаралық соттарды қоса алғанда) қандай келісімдерді қай мемлекеттер қабылдағанына байланысты жүзеге асырылады. Нәтижесінде, кейбір әскери әрекеттердің ауыр салдарлары, оның

¹ The Geneva Conventions and their Commentaries [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.icrc.org/en/document/geneva-conventions-1949-additional-protocols> (жүгінген күні: 19.05.2025).

² How the conflicts in Ukraine and the Gaza Strip are rooted in the problem of imperialism [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.alternatives-humanitaires.org/en/2024/11/27/how-the-ukraine-and-gaza-conflicts-are-rooted-in-the-issue-of-imperialism/> (жүгінген күні: 19.05.2025).

ішінде бейбіт халықтың қаза болуы мүмкін болса да, соғыс қылмысы деп саналмайды. Дегенмен, соғыс келісімдерінің бұзылмаған жағдайында да, соғысқа қатысушы тараптар бір-біріне келтірген залалдарын және орны толмас шығындарын жариялауы аса қажет. Себебі жауласып жатқан мемлекеттерді бейбіт тұрғындарға келтірген зиян үшін саяси жауаптылыққа тартуға мүмкіндік береді.

Халықаралық қарулы қақтығыстар. Халықаралық гуманитарлық құқықта әскери қақтығыстар кезінде келесі терминдер қолданылады: «бейбіт тұрғындар», «комбатанттар», «комбатанттар емес». Өткен ғасырдың екінші жартысындағы ғалымдардың халықаралық құқық саласындағы еңбектерінде соғысқа қатысушыларды екі санатқа бөлгендерін байқауға болады: комбатанттар мен комбатанттар емес. Бұл 1907 жылы қабылданған Құрлық соғысының заңдары мен әдет-ғұрыптары туралы Гаага ережесінің 3-бабына³ және 1949 жылғы Женева конвенциясының 4-бабына⁴ байланысты болды.

И. Пэнсон [5], И.Н. Арцибасов [6], В.М. Батырь [7], В.И. Лисовский [8] және басқа да бірқатар зерттеушілер «комбатант емес» тұлғалар қатарына әскери қызметте болғанымен, қарулы қақтығыстарға тікелей қатыспайтын адамдарды енгізген. Бұл санатқа әскери дәрігерлер, медициналық персонал, журналистер, дін қызметкерлері, сондай-ақ әскери және өзге де техникалық инфрақұрылымды қамтамасыз ететін мамандар жатқызылған.

Алайда 1977 жылы Женева конвенцияларын толықтыру мақсатында қабылданған I Қосымша хаттаманың 43-бабының 2-тармағы «қарулы күштер» ұғымына жан-жақты және әмбебап анықтама беріп, онымен байланысты тұлғалардың да құқықтық мәртебесін нақтылады. Осы халықаралық-құқықтық актінің күшіне енуіне байланысты «комбатант емес» термині нормативтік қолданыстан толықтай шығып

қалды.

Қазіргі халықаралық гуманитарлық құқық жүйесінде қарулы қақтығыстарға қатысатын тұлғалардың екі негізгі санаты айқындалады: комбатанттар және бейбіт тұрғындар.

«Комбатант» сөзі француз тілінен «соғысушы» деп аударылады, және халықаралық гуманитарлық құқықта бұл термин қарулы қақтығыстарда тікелей соғыс қимылдарына қатысатын тұлғаларды білдіреді. Мұндай тұлғаларға арнайы заңды мәртебе беріледі, ол халықаралық құқықтық құжаттармен реттеледі.

Қарулы қақтығыстар жағдайында комбатанттарға қарсылас тарапты өздеріне қолжетімді құралдар мен әдістер арқылы жою құқығы беріледі. Бұл жағдайда олар тек соғыс жүргізудің тыйым салынған әдістері немесе қару түрлерін пайдаланған жағдайда ғана жауаптылыққа тартылуы мүмкін [9].

Тұтқынға түскен комбатант халықаралық гуманитарлық құқық нормаларына сәйкес әскери тұтқын мәртебесіне ие болады және бұл мәртебе қарулы қақтығыстың толық аяқталған сәтіне дейін сақталады. Қазіргі заманғы соғыс жүргізу тәртібі халықаралық құқықта бекітілген «комбатантқа қарсы комбатант» қағидатына негізделеді [10]. Алайда аталған қағиданың тиімді жүзеге асырылуы үшін комбатанттар мен бейбіт тұрғындардың құқықтық мәртебесін нақты айқындау аса маңызды.

Бұл мәселенің күрделілігі қарулы қақтығыс жағдайында халықаралық құқық белгілеген шекаралардың жиі көмескіленуімен және қарсылас тарапты жаңылыстыру мақсатында құқыққа қайшы тәсілдердің қолданылу ықтималдығымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, халықаралық ұйымдар үшін соғыс кезеңінде орын алуы мүмкін барлық құқық бұзушылықтарды толық көлемде бақылау айтарлықтай қиындық тудырады [11].

Комбатанттардың құқықтық мәртебесі халықаралық гуманитарлық құқықпен реттеледі, оның ішінде 1949 жылғы Женева

³ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907> (жүгінген күні: 19.05.2025).

⁴ Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-13/commentary/2020> (жүгінген күні: 19.05.2025).

конвенциясы мен 1977 жылғы I Қосымша Хаттама бар⁵. Бұл құжаттарға сәйкес, өз мемлекетінің қарулы күштеріне қатысы жоқ тұлғалар мынадай жағдайларда комбатант болып есептелуі мүмкін:

1. Қарулы, ұйымдасқан топта қызмет етеді, оны басқара алады және топ мүшелері үшін жауапты.

2. Қарулы белгілермен айқын көрінеді.

3. Қару-жарақ қолдануға еркін және ашық түрде құқықтары бар.

4. Соғыс заңдарын және халықаралық нормаларды бұзбай әрекет етеді.

Қойылған талаптарды орындау мүмкін болмайтын соғыс жүру барысындағы әртүрлі шектен тыс жағдайларда, комбатантты дәлірек анықтау үшін жоғарыда аталған Конвенцияға I Қосымша Хаттама мен кейбір нақтылаулар енгізілді⁶. Өйткені кейде соғыс жағдайында комбатантты анықтау мүмкін емес. Мысалы, егер адам әскери киімін кимей, айырым белгілерін тақпаған болса, онда ол комбатант немесе комбатант емес екенін түсіну мүмкін емес. Алайда, егер тұлғада қару-жарақ болса және ол оны ашық түрде ұстап тұрса, ол өз мәртебесін сақтай алады.

Халықаралық гуманитарлық құқықтың негізгі қағидасы – қарулы қақтығыстар кезінде азаматтық тұлғалар мен әскери тұлғаларды айқын ажырату. Азаматтық тұлғалар – қарулы күштердің құрамында болмаған және әскери қақтығыстарға қатыспайтын адамдар.

1977 жылғы I Қосымша Хаттама (1949 жылғы Женева конвенциясының III бөлімін дамыту үшін қбылднған)⁷ «қарулы күштер құрамы» деп аталатын категорияны құқықтық тұрғыдан қорғау үшін бағытталған. Нәтижесінде, I Қосымша Хаттаманың 43, 50-баптарына сәйкес төменде көрсетілгендерге жатпайтындардың барлығы азаматтық тұлғаларға жатқызылды:

- қарулы күштердің тұрақты құрамындағы

тұлғалар;

- қарулы күштердің құрамындағы тұлғалар, соның ішінде ерікті жасақтар;

- жетекшілері өздерінің бағыныштылары үшін жауапты барлық ерікті топтар мен ұйымдастырылған бөлімдер⁸.

Соғыс кезінде комбатанттарды азаматтық тұлғалардан ажырату қиындық туғызады, өйткені:

- басып алынған аумақтарда халықаралық қарулы қақтығыстар кезінде бейбіт тұрғындар қарулы қарсылық көрсетуі, партизан соғысын жүргізуі мүмкін және т. б.;

- халықаралық емес әскери қақтығыстар халықтық көтеріліс қозғалыстарымен бірге жүріп, қарулы топтар бейбіт халықпен тығыз байланыста болуы мүмкін.

Мұндай өзгерістер (1977 жылғы Қосымша Хаттамаларда) соғыс барысында ескеріліп, соғысушы тараптардың да, бейбіт халықтың да сенімді қорғауын қамтамасыз ету мақсатында қабылданды. Осы орайда, Қосымша Хаттамаларда ұлттық азаттық қозғалыстарының қатысушылары да комбатанттардың қатарына қосылды. Сондай-ақ, I және II Қосымша Хаттамаларында – 45-бап 1-тармағы, 51-бап 3-тармағы және 13-бап 3-тармағында ерекше жағдай қарастырылған, мұнда азаматтық тұлғалар соғысқа тікелей қатысқан жағдайда халықаралық гуманитарлық құқықтың қорғауынан айырылды. Сонымен қатар, I және II Қосымша Хаттамаларында (75 және 4 баптарда)⁹ қарулы қақтығыстарға қатыспайтын немесе олардан бас тартқан азаматтық тұлғалар үшін кепілдіктер күшейтілді. Бұл ережелер, комбатанттар мен азаматтық тұлғаларды бір бірінен ажырату қағидасымен бірге, қарулы қақтығыстардың құрбандарын сенімді қорғауды қамтамасыз етті.

Осылайша, халықаралық гуманитарлық құқық қарулы қақтығыстарда тек екі

⁵ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II) [Электрондық ресурc] – Айналыс режимі: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and-0> (жүгінген күні: 19.05.2025).

⁶ Сол жерде.

⁷ Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949 [Электрондық ресурc] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/article-13/commentary/2020> (жүгінген күні: 19.05.2025).

⁸ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 [Электрондық ресурc] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> (жүгінген күні: 19.05.2025).

⁹ Сол жерде.

қарама-қарсы және әр түрлі мәртебеге иекомбатанттар мен бейбіт тұрғындар болуы мүмкін екенін анықтады.

Женева конвенциясына көпшілік елдер қосылғанымен, I Қосымша Хаттама кейбір елдерде жеткілікті қолдау тапқан жоқ. Бұл Қосымша Хаттаманың ережелерінің кеңінен қолданылмауына әкеп соқты, ал әскери қақтығыстар жағдайында оларды тек I Қосымша Хаттаманы мойындаған тараптар ғана сақтауы мүмкін¹⁰.

Бұл тұрғыда, терроризмге қарсы соғыстың өзіндік ерекшеліктері бар, оның ішінде мұндай қақтығыстарға қатысушылардың мәртебесін анықтау қажет. Террористік ұйымдардың жауынгерлері қатысатын қарулы қақтығыстар да ауқымды соғыстар болып табылады. Алайда, «Әл-Каида», «Талибан» сияқты ұйымдардың мүшелері комбатанттар қатарына жатпайды, себебі олар соғыс заңдары мен халықаралық гуманитарлық құқық талаптарын толығымен сақтамайды [12]. Сонымен қатар, террористік ұйымдардың негізгі мақсаты бейбіт тұрғындар арасында кездейсоқ өлім қорқынышын тудыру болып табылады. Мұндай жағдайда бейбіт тұрғындар кез-келген уақытта қарулы террористтердің физикалық қысымына ұшырауы мүмкін екендігі білінеді.

Халықаралық емес қарулы қақтығыстар. Халықаралық емес қақтығыстарға қатысушылардың құқықтық жағдайы халықаралық қақтығыстарға қатысушылардың мәртебесінен айтарлықтай өзгеше. Бұлайырмашылық халықаралық әдет-ғұрыптар мен келісімдердің халықаралық емес қақтығыстарға қатысушыларын комбатант ретінде танымайтындығында. Осылайша, мемлекеттің үкіметімен байланысы жоқ қарулы қақтығыстар заңсыз болып саналады. Мұндай қақтығыстарда қарсыластың әскери күшін жою мақсатында қару қолдану адам өлтіру деп танылады.

Қолға түскен, кепілге алынған адамдар әскери тұтқын ретінде танылмайды. Халықаралық емес қақтығыстарда барлық қатысушылардың соғысу мен байланысты әрекеттері қылмыстық заңмен реттеледі және олар қылмыстық жауаптылыққа тартылады (заңсыз қару ұстау, қылмыстық ұйым құру, мемлекеттің конституциялық құрылымына қауіп төндіру, кепілге алу, денсаулыққа зиян келтіру, адам өлтіру және т.б.). Дегенмен, үкіметтік емес қарулы қақтығыстарға қатысушылардың әрекеттері қылмыс деп есептелсе де, Женева конвенциясының 3-бабы және I Қосымша Хаттама оларға гуманитарлық қатынас жасау әдістерін сақтауды талап етеді. Сонымен қатар, олар әділ сот процестерінің шеңберінде өз құқытарын қорғау үшін сотқа жүгіне алады.

II Қосымша Хаттаманың 6-бабының 5-тармағында¹¹ қарулы қақтығыстар болған елдерге қатысушыларға мүмкіндігінше кең ауқымды рақымшылық беруді талап етеді.

Халықаралық құқыққа сәйкес, мемлекеттер бір-бірімен келісімдер жасауда шарттар мен әдет-ғұрыптарға негізделіп әрекет етуге ерікті. Қарулы қақтығысқа қатысты басты құжаттар төмендегідей:

- 1949 жылғы төрт Женева конвенциясы және 1977 жылғы Қосымша Хаттамалары¹²;

- 1998 жылғы Халықаралық қылмыстық сот Рим статуты (бұл құжат ТМД елдерінде, оның ішінде Қазақстанда, мойындалмаған. АҚШ, Ресей де ратификацияламады)¹³;

- әр түрлі жылдары қабылданған адам құқықтарын қорғауға және белгілі бір аймақтарға арналған халықаралық келісімдер.

Сонымен қатар, халықаралық құжаттар өз мәтіндерінде әдет-ғұрыптық құқық нормаларын қамтуы мүмкін. Мысалы, Женева конвенциясына Қосымша Хаттаманың 48-бабында¹⁴ бейбіт тұрғындарға шабуыл жасауға болмайтыны туралы ереже бар.

¹⁰ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> (жүгінген күні: 19.05.2025).

¹¹ Сол жерде.

¹² The Geneva Conventions and their Commentaries [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.icrc.org/en/document/geneva-conventions-1949-additional-protocols> (жүгінген күні: 19.05.2025).

¹³ The Rome Statute of the International Criminal Court. – 82 p. [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (жүгінген күні: 19.05.2025).

¹⁴ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 [Электрондық ресурсы] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> (жүгінген күні: 19.05.2025).

Қосымша Хаттама бірқатар елдерде ратификацияланбағанына қарамастан, бұл ереже қарулы қақтығыстың барлық қатысушылары үшін халықаралық әдет-ғұрыптық құқық ретінде қолданылады. Дегенмен, халықаралық құқықтың нормаларын жан-жақты орындалуын қақтығыстар кезінде қадағалау әрдайым мүмкін бола бермейді.

Сонымен қатар, соғыс басталуының заңдылығы немесе заңсыздығы халықаралық құқықпен реттеледі, яғни мемлекеттер арасындағы әскери күш қолдану туралы заңдармен. Алайда, соғыс заңсыз басталған жағдайда да қақтығысқа қатысушы тараптар соғыс заңдарын сақтауға міндетті.

Қорытынды. Қорытындылай келе, I Қосымша Хаттама негізінде қарулы қақтығыстарға қатысушылар екі негізгі санатқа бөлінеді – комбатанттар мен бейбіт тұрғындар. Қарулы күштердің құрамында «комбатант емес» санатын айрықша топ ретінде қарастыруды бірқатар зерттеушілер құқықтық тұрғыдан негізсіз әрі дұрыс емес деп бағалап, оның халықаралық гуманитарлық құқық қағидаттарына сәйкес келмейтінін алға тартады.

Біз «комбатант емес» терминін қарулы күштер құрамындағы қызметкерлерге қолдануды орынды деп санамаймыз, өйткені Қосымша Хаттама түсініктемесінде: «Гаага конвенциясының 3-бабында қарулы күштер құрамында комбатанттар және комбатанттар емес деген санаттар жоққа шығарылады» деп көрсетілген¹⁵.

Кез келген елдің қарулы күштерінің құрамында қаруы бар кәсіби әскери қызметші және әскерге қызмет көрсетуші персонал санаты бар. Түсініктемеге сәйкес олардың қаруды белсенді түрде қолдануы маңызды емес. Қарулы қызметкерлер, егер олар өз міндеттеріне сәйкес қару ұстауы қажет болса, комбатанттар ретінде танылуы тиіс, өйткені олар соғыс әрекеттері барысында күткен және күтпеген жағдайларға байланысты қару қолдануы мүмкін. Бұл санатқа медициналық және діни қызметкерлер кірмейді. Қазіргі

уақытта, медицина қызметкерлері қарулы қақтығыстар кезеңінде қатысушылардың ең осал санатының бірі болып саналады.

Осылайша, Женева конвенциялары мен Қосымша Хаттамалар негізінде келесі тұлғалар комбатанттар қатарына жатады:

- қарулы күштер, ерікті жасақтардың құрамындағы барлық қызметкерлер;

- командирлері, әскери белгішелері бар, қару ұстап, соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын сақтайтын қарсылық қозғалыстары мен партизан топтарының мүшелері;

- шабуылға ұшырап, бірақ басып алынбаған, әскери бірлікке айналмаған, соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын сақтайтын және білетін қаруланған тұрғындар;

- ұлттық азаттық күресіне қатысушылар, мемлекеттік зорлық-зомбылыққа және халық еркіндігін басуға қарсы тұратындар.

Халықаралық гуманитарлық заңға сәйкес қарулы күштердің құрамына кіретін, бірақ комбатант болып табылмайтын тұлғаларға ерекше мәртебе беріледі. Медициналық және діни қызметкерлер халықаралық гуманитарлық құқыққа сәйкес ерекше қорғауға ие. 1949 жылғы Женева конвенциясының «Әскери тұтқындармен қарым-қатынас туралы» 33-бабына сәйкес, егер олар қарсы тараптың қолына түссе, бұл тұлғалар әскери тұтқындар мәртебесіне ие болмайды және уақытша ұсталғандар ретінде қаралады. Бұл, өз кезегінде, ерекше қорғауда бола отырып, медициналық қызметкерлер мен діни қызметкерлер өз тараптарына кедергісіз берілуге жатады, өйткені олар шабуыл жасау объектілері бола алмайды.

Қазіргі уақытта медициналық қызметкерлерге қатысты зорлық-зомбылық әрекеттері жиі орындалуда. Осыған байланысты «Қарулы қақтығыстарда медициналық көмек көрсету» халықаралық жобасы¹⁶ әзірленді, оның аясында Халықаралық Қызыл Крест комитеті әскери қақтығыстар аймақтарынан мәліметтер жинайды. Комитеттің мәліметтеріне сәйкес, медициналық көмек көрсету көлік құралдарына, медициналық

¹⁵ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907 [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907> (жүгінген күні: 19.05.2025).

¹⁶ Health Care in Danger: Voices of the Community of Concern [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.icrc.org/en/document/health-care-danger-voices-community-concern> (жүгінген күні: 19.05.2025).

қызметкерлерге, әскери ауруханаларға шабуылдар жиі жасалады. Халықаралық құқықтық қорғауға қарамастан, медициналық қызметкерлер соғыс жағдайында үлкен қауіп-қатерге ұшырауда. Әрине, мұндай жағдайлар халықаралық қауымдастықты қатты алаңдатады.

Біз бейбіт тұрғындарға, медициналық қызметкерлерге, діни қызметкерлерге қатысты қылмыс жасайтын қарулы қақтығыстарға қатысушылар халықаралық қылмыстық қудалауға жатады деп санаймыз. Ол үшін тиімді халықаралық-құқықтық тетіктерді әзірлеу қажет, соның негізінде құқық бұзушылар Женева конвенцияларын және оларға Қосымша Хаттамалардың талаптарын бұзғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуы тиіс. Әскери қылмыскерлерді қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін Нюрнберг және Токио трибуналдары сияқты тұрақты халықаралық әскери трибуналдар құру қажет, сондай-ақ бұрынғы Югославия

мен Руандадағы әскери қылмыстар бойынша трибуналдарды құру мүмкіндігі қарастырылуы тиіс¹⁷.

Біздің ойымызша, БҰҰ қамқорлығымен халықаралық комиссия құрған жөн болар еді, онда соғыс заңдары мен әдет-ғұрыптарын білу үшін әскери қызметшілерді даярлау мен оқыту жағдайы талданып, бақыланатын еді. Өйткені бұл заңдар бейбіт тұрғындарға да, медициналық қызметкерлер мен діни қызметкерлерге де қатысты соғыс жағдайы кезінде үнемі сақталуы керек.

Сонымен қатар, медициналық қызметкерлердің соғыс қақтығыстарына қатысу үшін арнайы әскери дайындықтан өту қажеттігі аса маңызды деп ойлаймыз. Халықаралық деңгейде қабылданған нұсқауларға сәйкес, аталған дайындық оларды өздерін және басқаларды жаудың шабуылынан қорғауға, өзін-өзі қорғау үшін және қарсылық көрсетуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. M.K. Gandhi. Non-violence [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.mkgandhi.org/nonviolence/gstruggle.php#:~:text=Nonviolence%20is%20the%20law%20of,the%20strength%20of%20the%20spirit> (жүгінген күні: 19.05.2025).
2. King Jr., M.L. Mobilization to End the War in Vietnam / M.L. King Jr. – New York City, 1967 [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.crmvet.org/docs/mlkviet2.htm#:~:text=I%20speak%20out%20against%20this,racism%2C%20extreme%20materialism%20and%20militarism> (жүгінген күні: 19.05.2025).
3. O. Simic. “Celebrating” Srebrenica Genocide: Impunity and Indoctrination as Contributing Factors to the Glorification of Mass Atrocities [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14623528.2024.2308326?needAccess=true> (жүгінген күні: 19.05.2025).
4. M. Sassoli. International Law Studies [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1281&context=ils> (жүгінген күні: 19.05.2025).
5. Paenson, I. Manual of the terminology of the law of armed conflicts / I. Paenson. – Brussels, 1989. – 179 p.
6. Арцибасов, И.Н. Международное право (законы и обычаи войны) / И.Н. Арцибасов. – М., 1975. – 245 с.
7. Батырь, В.М. Международное гуманитарное право: учебник / В.М. Батырь. – М., 2011. – 381 с.
8. Лисовский, В.И. Международное право / В.И. Лисовский. – М., 1970. – 400 с.
9. I. Blazhevich. Nagorno-Karabakh – a conflict lasting for more than three decades [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://hrcak.srce.hr/file/390780> (жүгінген күні: 19.05.2025).
10. K. Watkin. Warriors Without Rights? Combatants, Unprivileged Belligerents, and the Struggle Over Legitimacy [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.hpcrresearch.org/sites/>

¹⁷ Mechanism for Rwanda, Former Yugoslavia Tribunals Fully in Residual Phase, Its President Tells Security Council, Calling International Criminal Justice «Long-Term Investment» [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://press.un.org/en/2023/sc15524.doc.htm> (жүгінген күні: 19.05.2025).

default/files/publications/OccasionalPaper2.pdf (жүгінген күні: 19.05.2025).

11. B. Tahir. Lack of combatant status in non-international armed conflicts [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.dlpforum.org/2023/11/29/the-lack-of-combatant-status-in-non-international-armed-conflicts/> (жүгінген күні: 19.05.2025).

12. A. Mir. Al-Qaeda, the Taliban, and the Future of U.S. Counterterrorism in Afghanistan [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://extremism.gwu.edu/al-qaeda-the-taliban-and-future-of-us-counterterrorism> (жүгінген күні: 19.05.2025).

References:

1. M.K. Gandhi. Non-violence [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://www.mkgandhi.org/nonviolence/gstruggle.php#:~:text=Nonviolence%20is%20the%20law%20of,the%20strength%20of%20the%20spirit> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

2. King Jr., M.L. Mobilization to End the War in Vietnam / M.L. King Jr. – New York City, 1967 [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://www.crmvet.org/docs/mlkviet2.htm#:~:text=I%20speak%20out%20against%20this,racism%2C%20extreme%20materialism%20and%20militarism> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

3. O. Simic. “Celebrating” Srebrenica Genocide: Impunity and Indoctrination as Contributing Factors to the Glorification of Mass Atrocities [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/14623528.2024.2308326?needAccess=true> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

4. M. Sassoli. International Law Studies [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1281&context=ils> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

5. Paenson, I. Manual of the terminology of the law of armed conflicts / I. Paenson. – Brussels, 1989. – 179 p.

6. Arcibasov, I.N. Mezhdunarodnoe pravo (zakony i obychai vojny) / I.N. Arcibasov. – M., 1975. – 245 s.

7. Batyr', V.M. Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo: uchebnik / V.M. Batyr'. – M., 2011. – 381 s.

8. Lisovskij, V.I. Mezhdunarodnoe pravo / V.I. Lisovskij. – M., 1970. – 400 s.

9. I. Blazhevich. Nagorno-Karabakh – a conflict lasting for more than three decades [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://hrcak.srce.hr/file/390780> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

10. K. Watkin. Warriors Without Rights? Combatants, Unprivileged Belligerents, and the Struggle Over Legitimacy [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://www.hpcrrresearch.org/sites/default/files/publications/OccasionalPaper2.pdf> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

11. B. Tahir. Lack of combatant status in non-international armed conflicts [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://www.dlpforum.org/2023/11/29/the-lack-of-combatant-status-in-non-international-armed-conflicts/> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

12. A. Mir. Al-Qaeda, the Taliban, and the Future of U.S. Counterterrorism in Afghanistan [Jelektrondyк resurs] – Ainalys rezhimi: <https://extremism.gwu.edu/al-qaeda-the-taliban-and-future-of-us-counterterrorism> (zhygingen kyini: 19.05.2025).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Темир Абикенович Токтыбеков – Тұран Университетінің құқықтану және халықаралық құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, e-mail: toktybekov.prok@mail.ru.

Токтыбеков Темир Абикенович – ассоциированный профессор кафедры юриспруденции и международного права Университета Туран, кандидат юридических наук, e-mail: toktybekov.prok@mail.ru.

Toktobekov Temir Abikenovich – Associate Professor of the Department of Jurisprudence and International Law at Turan University, Candidate of Law Sciences, e-mail: toktybekovprok@mail.ru.

Салиман Рахмановна Буранбаева – Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің Бизнес және құқық жоғары мектебінің аға оқытушысы, e-mail: lalumanu@mail.ru.

Буранбаева Салиман Рахмановна – старший преподаватель высшей школы Бизнес и право Казахского национального аграрного исследовательского университета, e-mail: lalumanu@mail.ru.

Buranbayeva Saliman Rakhmanovna – Senior Lecturer at the Higher School of Business and Law of the Kazakh National Agrarian Research University, e-mail: lalumanu@mail.ru.